

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. Ф. Версток (Київ)

Українська революція: доба Центральної Ради*

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити у Київ 25 жовтня з другої половини дня. Але спроби київських більшовиків закликати до повстання з метою захоплення влади на спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали.

Того ж дня на вечірньому засіданні Малої ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено Крайовий комітет по охороні революції на Україні, відповідальний перед Центральною Радою. Комітету підпорядковувалися «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»¹ і всі сили революційної демократії. Запорукою цього мав бути сам склад комітету, до якого поряд з представниками УЦР, українських політичних партій увійшли також і представники російської та єврейської політичної демократії, в тому числі і більшовики: Г. П'ятаков, Й. Крейсберг, В. Затонський.

В наступні два дні події у Петрограді і місцеві проблеми, з ними пов'язані, стали центральними в київському політичному житті. З боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч і не виправдовувалися й дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала в тому, що, на її думку, відповідальність за події у Петрограді порівну несуть і уряд, і більшовики.

Звичайно, така позиція не могла поділятися проурядовими колами Києва, зокрема командуванням штабу КВО. В його діях простежувалася неприхована ворожість до українців. В штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету по охороні революції. Присутність в ньому більшовиків була використана як формальна причина для невизнання чинності комітету. 27 жовтня стало зрозумілим, що у місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР.

Для того, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою, а отже, залучити на свій бік найбільше демократичних організацій, УЦР 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. В ній говорилося про необхідність переходу влади «до рук всієї революційної демократії», але ніяк не до рад робітничих і солдатських депутатів, які «становлять тільки частину революційної демократії». В зв'язку з цим робився висновок: «Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротись з усіма спробами піддержати бунти на Україні»². Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох — від міської думи і представника військового округу.

Проте результат виявився не зовсім таким, яким його очікували. Штаб округу, незважаючи на резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом, а більшовики заявили про свій вихід з Малої ради. В ніч на 28 жовтня Крайовий комітет по охороні революції вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про саморозпуск. Це дивне і малозрозуміле в тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня на надзвичайному засіданні Малої ради обговорювалося рішення Крайового комітету, велися пошуки виходу із становища.

28 жовтня до Києва на підтримку штабу КВО прибула з фронту козака дивізія та чехословацькі загони, що здалося командуванню округом цілком

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1995. — № 2.

достатнім для перехоплення ініціативи і удару по найбільш радикально настроєних елементах — більшовиках. О шостій годині вечора частини штабу КВО оточили Маріїнський палац, де арештували утворений 27 жовтня більшовицький ревком.

З цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією у місті був втрачений, що і привело до збройних інцидентів на Печерську. В радянській літературі вони зображалися героїчним збройним повстанням робітників і солдатів за Радянську владу, перемогою якого «підступно скористалася Центральна рада»³. Думається, що жовтневі події у Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Аналізуючи хід повстання, можна зробити висновок, що воно було абсолютно непередбаченим, не мало ні оперативного плану, ні чітко визначеної мети. Події відбувалися спонтанно, мали локальний характер, точилися в основному на Печерську, навколо заводу «Арсенал». В неділю на заводі перебувало 200 — 250 бійців, з яких робітники становили лише частину, в понеділок їх кількість зросла до 700 чоловік. Дивує і та мізерна кількість військ, яка діяла проти повсталих, і швидка капітуляція штабу КВО.

Загалом події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства і його політичної верхівки подіями у Петрограді. За сотні років провінція звикла жити за імперативами центру, і, коли вони несподівано зникли, з'явилася спочатку повна розгубленість і лише потім постала проблема вибору.

28 жовтня Генеральному секретаріату, який декілька днів перебував у тіні, були передоручені функції ліквідованого Крайового комітету по охороні революції. 29 жовтня В. Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР про те, що зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свою компетенцію на справи військові, продовольчі, шляхи сполучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М. Грушевського про проект конституції України. В доповіді говорилося про українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія по виробленню умов припинення воєнних дій у Києві, до складу якої увійшли всі більш-менш впливові політичні сили міста, в тому числі і більшовики. На її засіданні було вирішено повернути місто до мирного становища, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Рішення засідання повністю спростовує тезу про захоплення влади у місті Центральною Радою. В ньому говорилося: «Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами с. і р. д.»⁴.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого КВО підполковника Павленка. Того ж дня припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва. Цікаво, що більшовицький ВПК продовжував існувати ще певний час, але не вислоблював на початку листопада до УЦР ніяких претензій щодо влади. 1 листопада Л. П'ятаков надіслав на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: «Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців — штаб змушений здатися»⁵.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України.

Можна сказати, що на початку листопада 1917 р. в Україні не виявилось альтернативних Центральній Раді політичних сил, які б претендували на владу у краї. Але питання влади на місцях в цей період вимагає скрупульозного і конкретного вивчення, по-перше, тому, що радянською

історіографією воно або затушовувалося, або відверто фальсифікувалося, по-друге, тому, що в кожному конкретному випадку це питання вирішувалося з певними відмінностями. Наприклад, у Харкові після отримання повідомлення про повстання у Петрограді було створено Військово-революційний комітет, а рада робітничих і солдатських депутатів проголосувала за утворення с'єднаного демократичного уряду країни. Декількома днями пізніше вона схвалила проголошення Центральною Радою Української народної республіки. У повітовому Павлограді влада розподілилася між радою робітничих депутатів, повітовою українською радою та міською думою.

Але, повторимо, у загальноукраїнському масштабі альтернативи УЦР не виявилось. Це свідчило про поступове перетворення Києва в загальноукраїнський політичний центр. Навколо УЦР об'єдналися не лише українські політичні сили, до неї почали тяжіти в силу реально діючих, об'єктивних обставин організації російських та єврейських революційно-демократичних партій України. Звичайно, тут варто говорити скоріше про тенденцію, а не закінчений процес. Але цю тенденцію не можна було не помітити, скажімо, у виступі М. Рафеса 26 жовтня на засіданні київської міської думи. Під впливом більшовицького перевороту він заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна рада, до голосу якої прислуховується все населення»⁶.

Падіння Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії, привело до появи там регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандуючого. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» проголосив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заявили про створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську прийняв рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримсько-татарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Не залишилася осторонь і Україна. 7 листопада Центральною Радою був схвалений III Універсал, яким проголошувалося створення Української народної республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал визначав територією УНР «землі, заселені у більшості українцями», тобто ті, на які декількома днями раніше була поширена юрисдикція Генерального секретаріату. Окрім того, Універсалом декларувалася програма соціально-економічних і політичних реформ і націоналізація землі, запровадження восьмигодинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і мешкання.

Проголошення Української народної республіки — видатна подія в історії України. Вона знаменувала відродження української державності у ХХ ст., однак сьогодні у історика III Універсал не може не викликати критичних зауважень. Варто уважно прочитати текст цього документа, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української народної республіки не тільки засобом захисту власного народу від петроградських заколотників, а й чинником «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність»⁷. Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну республіку. Вона добровільно зобов'язувалася «силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»⁸. Д. Дорошенко відзначив, що «це було явно непосильне й непотрібне для України завдання». На його думку, «Україні треба було зовсім відділитися від Росії,

стати самостійною й незалежною державою»⁹, тоді б вдалося уникнути багатьох негативних проблем, які постали перед нею у найближчому майбутньому.

Знаючи наступний перебіг подій, можна згодитися з Д. Дорошенком, але, прагнучи об'єктивності, слід відзначити, що причиною драми УЦР, яка розігралася в кінці 1917 — на початку 1918 р., була не помилка з проголошенням III Універсалу, а політична природа Центральної Ради, в основі якої лежали ідеї автономії і федералізму. Ці ідеї окреслювали коло політичної діяльності, за межі якого УЦР навіть не намагалася вийти. В її стінах ніколи не обговорювалася можливість силової боротьби за владу, а окремі спроби почати розмову про самостійну Україну придушувалися в корені. Згадаємо, як був відсторонений від активної діяльності в Центральній Раді лідер українських самостійників М. Міхновський. Навіть пізніше у своїх спогадах М. Грушевський називав його не інакше як діячем фашистського напрямку.

Отже, у листопаді 1917 р. Центральна Рада діяла відповідно до власної ідеології. Більше того, навіть III Універсал дався їй не просто. До прийняття цього акту УЦР підштовхнули події у Петрограді, перехід влади до рук більшовиків, тобто причина зовнішня. Не вірячи у вірогідність остаточної перемоги більшовиків, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію. М. Грушевський у «Народній волі» в листопаді закликав рятувати російську федерацію: «Висловивши в своїм універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі (...) Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами».

Далі нам доведеться пересвідчитись, як багато сил і часу Центральна Рада затратила, намагаючись відтворити демократичну, федеративну Росію. Її спроби виявилися марними, більше того, вона втягнулася в конфлікт з більшовиками, згаявши час, потрібний на консолідацію українських сил.

* * *

Ліквідувавши Тимчасовий уряд у Петрограді, більшовики не змогли до кінця року поширити свій вплив за межі Центральної Росії. Їх бажання якомога швидше зосередити владу на місцях у руках рад не завжди вдавалося здійснити. Ради не були готові до виконання функцій державних органів, не мали для цього ні відповідних структур, ні досвіду. Значна частина їх відверто висловлювалася за формування однорідного демократичного уряду Росії. За утворення такого уряду висловлювалася більшість з регіональних урядів Росії. Великі надії покладалися на Всеросійські установчі збори, вибори до яких відбулися у листопаді — грудні 1917 р. Вони показали, що за більшовиками йде менше 25 % виборців, тоді як за партією есерів — понад 40 %. В Україні результат був ще разючішим: за більшовиків голосувало менше 10 % виборців, за українські партії — понад 75 %.

Політична ситуація в Росії, країні, яка звикла до централізованих форм управління, нагадувала хаос, але справа демократії не здавалася, у всякому разі самим демократам, безнадійно програною. І все ж Росії піти шляхом демократії не вдалося, а для України він виявився вимощеним грізними випробуваннями.

Захопивши владу у Петрограді, Ленін точно спрогнозував, що для її збереження не так важливі результати виборів до Установчих зборів, як контроль над армією. Протягом 1917 р. більшовики майже розклали російську армію, але не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. Кожен день збереження старої армії, її генералітету, відверто ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування біля влади. Ленін це чудово розумів.

9 листопада Раднарком видав наказ про заміщення верховного головнокомандуючого генерала Духоніна, який відмовився підкорятися

більшовикам, прапорщиком Криленком. Одночасно полковим і дивізійним комітетам було надано право вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. «Братання» з ворогом негайно почало поширюватися по лінії Східного фронту. Ленінському удару не бракувало точності. «З моменту надання цього права полкам і дивізіям, — писав М. Криленко про звернення Леніна до солдатів і моряків, — і наказу розправлятися з всіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно»¹⁰.

Отже, боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була насамперед безпрограшним засобом боротьби за владу. І Ленін цю владу зберіг у своїх руках. Але варто задуматися над ціною, яку довелося за це заплатити країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід з світової війни шляхом братання остаточно підірвали соціальні та економічні підвалини, на яких трималася країна, почалася ланцюгова руйніницька реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Майже одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал. За лічені місяці Росія перетворилася у країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, неперсобижаєних відповідальністю перед законом і моральними нормами. Саме такими стали мільйони безробітних та демобілізованих. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Незавершена світова війна перетворилася в значно жакливішу громадянську. Це була реальна ціна, яку довелося сплатити сповна за встромлені у землю багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, застуджувала деструктивну руйніницьку політику більшовиків. Останні у заяві Генерального секретаріату 30 листопада були визначені як «безвідповідальні люди, які розуміють революцію, як долання всякого організованого життя»¹¹. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими засобами. В III Універсалі говорилося про необхідність «примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори»¹², що не залишало сумніву: українці і більшовики бачать по-різному механізм завершення війни. Універсал наголошував на тому, що оминув декрет про мир, а саме: до підписання «миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»¹³. Була ще одна суттєва деталь: повноважним суб'єктом ведення переговорів від імені Росії Центральна Рада бачила не Раду народних комісарів, а створений за згодою всіх соціалістичних політичних сил країни центральний уряд. 9 листопада Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Повторюючи і деталізуючи думки III Універсалу, постанова різко негативно відреагувала на заклик Леніна до солдатів самочинно оголошувати перемир'я. На думку Генерального секретаріату, ведення неорганізованих переговорів самими солдатами неминуче відстрочило б початок організованих переговорів. До того ж цей заклик, відзначалося у постанові, неминуче дезорганізує армію, що, як і все населення, прагнула миру, і в такий спосіб відкриве ворогові доступ в Росію, а також може спричинитися до окупації України.

Центральна Рада і Генеральний секретаріат намагалися докласти максимум зусиль, щоб стабілізувати ситуацію в країні і не допустити поширення анархії в армії. З великої кількості проведених ними заходів виділимо декілька звернень до регіональних урядів з метою створити однорідний соціалістичний уряд, рішення Генерального секретаріату від 17 листопада про необхідність взяти ініціативу у справі формування такого уряду у свої руки, рішення від 23 листопада про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів в один Український фронт. Не можна сказати, що всі ці заходи були ефективними, скажімо, справа створення федерального уряду

далі розмов і намірів не просунулася. А це додавало впевненості більшовикам.

Після оволодіння ставкою верховного головнокомандуючого більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована серія політичних і військових ударів. По-перше, була проведена пропагандистська кампанія, яка мала довести масам, що Центральна Рада — контрреволюційна, буржуазно-націоналістична організація, яка веде таємні переговори з генералом Каледіним з метою придушення революції. По-друге, через вплив на ліві елементи у фракціях українських соціал-демократів та есерів робилися спроби підірвати єдність Центральної Ради. По-третє, через більшовицькі організації України проводилася ідея переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад. Розрахунок був на те, що більшовикам вдасться забезпечити на такому з'їзді необхідний їм склад делегатів, а отже, і взяти УЦР під свій контроль. По-четверте, робилися спроби військового тиску. 27 листопада в Могилеві при ставці більшовиками був створений Революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, які оголошувалися контрреволюційними.

Генеральний секретаріат намагався, в свою чергу, реагувати на дії червоного Петрограда. Він віддав розрізненим українізованим частинам, які знаходилися за межами України, наказ перебазуватися в УНР. Зі листопада були розброєні і вислані з Києва пробільшовицьки настроєні частини міського гарнізону. 23 листопада на Українському фронті було укладене перемир'я. Врешті решт Центральна Рада дала згоду на проведення у Києві Всеукраїнського з'їзду представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнського з'їзду Рад).

Історик не може не помітити, що дії УЦР і Генерального секретаріату стосовно Петрограда мали оборонний характер, більшовики випереджали лідерів УНР на крок чи два в своїй політичній грі, нав'язували їм вигідні для себе умови. Так, звинувачуючи УЦР у розброєнні пробільшовицьких частин у Києві, більшовики розбрюювали українізовані частини на Північному та Західному фронтах, блокували їх передислокацію в Україну. Криленко чинив всілякі перепони на шляху створення Українського фронту.

Яскравим свідченням агресивності Петрограда щодо України став ультиматум РНК до УЦР від 3 грудня. Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Власне, цей документ вартий того, щоб на ньому детальніше зупинити увагу. Так в чому ж звинувачувалася Центральна Рада? По-перше, в тому, що «вона веде двозначну буржуазну політику»¹⁴. Далі ця туманна думка розшифровувалася як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд рад і виставлялася головною причиною, що не дозволяла РНК визнати УЦР за повноважного представника трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися у Києві, і у Петрограді про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму. В документі йшла мова про «кроки» Ради, які знищили всяку можливість угоди. Малася на увазі найперше дезорганізація фронту, начебто здійснена наказами Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин з-за меж України на її територію. Розмежування між фронтами, говорилося в ультиматумі, могло бути здійснене «лише шляхом організованої угоди урядів обох республік»¹⁵. Вище нам вже довелось говорити про те, що ніхто не зробив більше для розвалу старої армії, ніж більшовики, але в ультиматумі винуватцями цього розвалу чомусь була оголошена Центральна Рада. І лише після такої преамбули називалися речі, які, очевидно, серйозно турбували Смольний. Рада розброїла пробільшовицькі частини і пропустила на Дон козачі частини. Але, якщо на початку ультиматуму РНК визнавала Українську народну республіку і навіть її право повністю відокремитися від Росії, то останні висунені до ради претензії виглядали як втручання у внутрішні справи УНР. Не залишала сумніву у безцеремонності такого втручання завершальна частина

ультиматуму, де були знову повторені ті ж звинувачення в поєднанні з вимогою не лише їх припинити, але й взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням»¹⁶. В разі неприйняття останньої вимоги протягом 48 годин РНК оголошувала Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»¹⁷.

Принизлива і неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною і на цьому будувався розрахунок Раднаркому. Адже військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ (...) ультиматум»¹⁸.

4 грудня у Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд рад), в роботі якого брало участь понад дві з половиною тисячі делегатів. На ньому більшовики виявилися в значній меншості. Уже з самого початку з'їзду стало зрозумілим, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести суттєвий розкол у національний рух. Не сприяв акції більшовиків ультиматум РНК, який був делегатами розцінений як замах на УНР: «Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують дорешти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія»¹⁹. З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнавав, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким згідно з законом УЦР повинна була передати владу, недоцільним проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли дати будь-яких об'єктивних пояснень проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Це показало обговорення ультиматуму і ситуації, ним викликаной, на обласному з'їзді РСДРП(б), що проходив у Києві 3 — 5 грудня. Ось деякі найхарактерніші моменти з протоколу з'їзду. В. Затонський: «Якби справа стосувалася пропуску тільки військ на Дон, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду рад (...) поки ще серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка (...). Я вважаю ультиматум результатом поганої інформації в Петері. Деякі пункти невдалі і були розраховані на ефект, але його якраз і не було».

І. Кулик: «Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання».

Олександров: «Ультиматум несвоєчасний (...) Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради». Дещо по-іншому оцінював ситуацію Ю. П'ятаков: «Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, що все закінчено і загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що вся справа програна. (...) Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна. Якби в Росії не було революції, то тут ще можна б було займатись агітацією, але тепер час дій і зволікати не можна»²⁰.

В складній ситуації виявилися українські більшовики. 5 грудня вони і їх прибічники (всього 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду рад у Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. В ній справедливо говорилося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УНР. «Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть

мати яке-небудь виправдання, — наголошувалося у відповіді на ультиматум, — що ті форми політичного правління, які накладають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які оджовувала у царизма революція, — Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»²¹. Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компромісу з Петроградом.

В той же час УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла повною мірою небезпеку, яка виходила від них. Симптоматичним в цьому відношенні був виступ В. Винниченка 13 грудня на загальних зборах УЦР: «Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам прийдеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительтво народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і він не схоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою»²².

Всупереч думкам Винниченка більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити в Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням Хавріна і Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини «від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців». З останніми, читаємо у Антонова-Овсієнка, «місцеві більшовики об'єднано працювали у «Ревштабі» і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною радою»²³. Однак це не зупинило Сіверса і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. 11 грудня до міста прибув В. Антонов-Овсієнко. Харків був обраний форпостом російських військ. Перед ними стояло завдання — встановити жорсткий порядок у місті. Штаб загону Сіверса перетворився в судилище. В. Антонов-Овсієнко згадує члена революційного суду матроса Грушина, який «вважав всякого білоручку вартим знищення»²⁴. Однак сам командуючий писав, що «обивательська фантазія» до надзвичайного перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7 версті за Харковом.

В цей же час з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ тут нашвидкоруч 11 — 12 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатів представляли 89 Рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише Рад на той час на Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання у Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення Радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, в свою чергу, створив Народний секретаріат — радянський уряд України. І ЦВК Рад України, і Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда і навіть у Харкові серед більшовиків не здобули особливого авторитету, але виявилися вдалою знахідкою для Раднаркому. Завдяки ним Петрограду вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скликання Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. В цей час ра-

дянські частини під командуванням Єгорова, Сіверса, Сабліна, які прибули з Росії, наступали на Донбас і південь України.

Не можна сказати, що Центральна Рада і Генеральний секретаріат зовсім нічого не зробили для припинення агресії. 15 грудня Генеральний секретаріат утворив Особливий комітет по обороні України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), 18 грудня він призначив полковника Капкана командувати всім українським військом по боротьбі з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Однак цих заходів виявилось явно недостатньо. Не ліквідувавши харківський «уряд», не заборонивши більшовицьку партію, яка діяла цілком легально і відіграла роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно складне становище.

25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти УНР. Першим від удару більшовиків впав Катеринослав, в якому заздалегідь було підготовлено повстання робітників. За Катеринославом настала черга Олександрівська (2 січня), потім Полтави (6 січня).

Центральна Рада виявилася явно не готовою до такого повороту справ. Дві відозви Генерального секретаріату до громадян України та солдатів від 2 січня явно не могли зарадити справі, хоч в них і йшлося про те, що «Центральна рада не допустить, щоб всякі поприхачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували владу відродженої великої Народної Республіки Української»²⁵. 6 січня на засіданні Малої ради бурхливо обговорювалася ситуація, яка виникла в результаті наступу більшовицьких військ. Представник Одеси в своїй промові відзначив, що «більшовизм росте, як пошесть»²⁶ і для успішної боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Ця думка була підтримана декількома промовцями. Власне, з аналогічною пропозицією ще 20 грудня 1917 р. виступив на засіданні Генерального секретаріату М. Шаповал, 26 грудня її знову висував М. Ковалевський. З 9 по 11 січня Мала рада обговорювала проблему незалежності і 11 січня схвалила ІV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР.

В короткому виступі в Малій раді, що передував читанню ІV Універсалу, М. Грушевський відзначив два мотиви прийнятого рішення: «Дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²⁷.

Історичне значення ІV Універсалу загальновідоме. Він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті решт вирвався з тенет ідей автономії та федералізму. Але, знову ж таки, історик не може не побачити, що цей найвищий момент в історії державотворення України не збігається з моментом найвищого піднесення українського національного руху, більше того, він відбувся в один з кризових моментів. Характеризуючи стан українського суспільства в той період, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не проходила без сліду. В війську і в тилу розграбовували і розкрадували військове майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалось на дорозі. В селах все більше напливало елементу анархічного, що поривав за собою частини селянства й тероризував навіть і найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підгинались його продуктивні сили»²⁸.

14 січня спалахнули підготовлені більшовиками збройні виступи проти влади УЦР у Миколаєві та Одесі. Того ж дня у Києві був запроваджений стан облоги. 16 січня в столиці почався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал», спрямований проти Центральної Ради. Та й у самій Раді виявилася група лівих українських есерів, яка намагалася підірвати діяльність УЦР зсередини, але була вчасно арештована. На цьому фоні гідним пошани і пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг декількасот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік

від станції Крути вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога і героїчно загинули за українську ідею.

Вірус деморалізації проник в Україну і оволодів її суспільством. З останнім відбувалися дивні і стрімкі метаморфози. Наче й не було кілька місяців тому велелюдних маніфестацій та з'їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим як нашвидку засвоєний урок. «Ще так недавно українські воюючи декларували й маніфестували свою готовність «душі й тіло положити за свою свободу», але коли прийшов час доказати це на ділі, то виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної ради»²⁹, — згадував М. Галаган.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили повстання у Києві, але ця перемога на стратегічну ситуацію вплинути не змогла. Наступ більшовицьких військ тривав. 25 січня члени Малої ради та Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. Спочатку вони перебралися до Житомира, потім — до Сарн. Ситуація склалася так, що врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

(Далі буде)

¹ Робітнича газета. — 1917, 27 жовтня.

² Нова рада. — 1917, 28 жовтня.

³ Історія Української РСР у 8-ми т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 183.

⁴ 1917 год на Киевщине. — С. 523.

⁵ Там же. — С. 354.

⁶ Там же. — С. 317.

⁷ Великий українець. — С. 187.

⁸ Там же. — С. 185.

⁹ Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — С. 184 — 185.

¹⁰ К р ы л е н к о Н. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. — 1964. —

№ 11. — С. 58.

¹¹ Робітнича газета. — 1917, 5 грудня.

¹² Великий українець. — С. 186.

¹³ Там же.

¹⁴ Ленін В. Повне зібрання творів. — Т. 35. — С. 138.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ А н т о н о в-О в с е е н к о В. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. —

С. 48.

¹⁹ Робітнича газета. — 1917, 9 грудня.

²⁰ Областной съезд РСДРП(б-ков): первое всеукраинское совещание большевиков // Летопись революции. 1926. — № 5. — С. 83 — 84.

²¹ Вісник Генерального секретаріату Української народної республіки. — 1917, 9 грудня.

²² Народна воля. — 1917, 14 грудня.

²³ А н т о н о в-О в с е е н к о В. Указ. соч. — С. 54.

²⁴ Там же. — С. 55.

²⁵ Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1918, 5 січня.

²⁶ Нова рада. — 1918, 9 січня.

²⁷ Нова рада. — 1918, 13 січня.

²⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К., 1994. — С. 510 — 511.

²⁹ Г а л а г а н М. З моїх споминів. — Львів, 1930. — Т. 3. — С. 131.